

УДК 811.162.3'373.7

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЧЕСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ПРОСТОРОВИХ ВІДНОШЕНЬ

Людмила КОБИЛЕЦЬКА

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра слов'янської філології,
вул. Університетська, 1, Львів, Україна, 79000,
e-mail: lyda_pol@ukr.net*

У статті висвітлено структурно-семантичні особливості чеських фразеологізмів на позначення просторових понять: “далеко”, “близько”, “скрізь”.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, структурно-семантична модель, простір, поняття, значення, “далеко”, “близько”, “скрізь”.

Категорія простору, одна з основних категорій буття, позначаючи деяку екстралінгвістичну дійсність, має логіко-філософську природу. Просторову семантику мають найменування усіх реалій: предметів, живих істот, ознак, властивостей, станів, процесів, ірреальних об'єктів, створених людським уявленням на основі реальних просторових відображень. Однак людська свідомість і мова відображають реальний фізичний простір специфічним способом. На основі аналізу способів мовного вираження реального фізичного простору можна стверджувати, що він має дещо видозмінене відображення у нашій свідомості у вигляді перцептуального простору, тобто простору, що належить до сфери сприйняття зовнішнього світу окремим індивідумом і який відрізняється в метричному аспекті від реального фізичного простору [4].

Поняття “простір” охоплює дві фундаментальні риси матеріального суцього – його протяжність і місце серед інших суцього [3]. Протяжність є продовженням одного і того ж суцього. Кожне тіло має три виміри протяжності: довжину, ширину і висоту. Вони визначають величину, розмір предмета. Місце – це просторова визначеність предмета стосовно інших предметів. Отже, простір розуміють як середовище, утворене відношенням речей.

Погляд на світ закладений у мові, кожна мова по-своєму його відображає, а витоки людського досвіду знаходимо теж у фразеології, яка є однією з найважливіших складових мовної картини світу.

Мета нашої розвідки – охарактеризувати семантичну структуру фразеологічних одиниць на позначення просторових понять “далеко”, “близько”, “скрізь”. Для досягнення мети необхідно розв'язати наступні завдання: окреслити фразеологічний шар, що позначає просторові поняття “далеко”, “близько”, “скрізь”;

покласти фікувати обрані для аналізу фразеологізми за структурно-семантичним принципом; прокоментувати явище варіантності у вищевказаних фразеологізмах.

Нам невідомі жодні дослідження з цієї проблематики на матеріалі чеської мови. Саме тому цей аспект став об'єктом нашого дослідження, адже подана тема залучає значну частину фразеологічного матеріалу, який потребує детального опрацювання.

Фразеологічні одиниці і текстові приклади для дослідження було вибрано, в основному, зі "Словника чеської фразеології та ідіоматики" [10].

Під час дослідження обраної групи фразеологічних одиниць виявилось можливим сформувати семантичне поле та диференціювати ФО у рамках семантичного поля "Простір" на мікрополя (семантичні групи – СГ). Основною властивістю фразем будь-якої СГ є наявність в їхньому значенні однієї спільної семи – архісеми "локативність". Найсуттєвіша ознака архісеми – це специфіка її значення, яка полягає в узагальненості та малозмістовності. Таким чином, архісема становить семантичну основу СГ і в кожному окремому випадку уточнюється диференційними семами, тобто деякі мікрополя, які мають спектральний характер, відображають різні аспекти якогось одного явища.

У статті розглядаємо мікрополя *відстань* та *повсюдність*.

Аспект *відстань* репрезентовано семами "далеко", "близько".

Найпродуктивнішою моделлю серед чеських ФО на позначення просторового значення "далеко" є наступна структура:

1) "Дієслово-зв'язка *бути* + прийменник *v* (*na*, *za*) + іменник (як правило, кінець, край, моря, гори, долини, ріки, землі, світ)". Така модель характерна здебільшого для фольклорних й народнопоетичних фразеологізмів, що вживаються у художньо-белетристичному й, частково, у публіцистичному стилях: *na konci / (až) na kraj světa* (Напр. *Na pouhých čtrnáct dní dovolené se přece nepovleču někam až na kraj světa*) [10, т. II, с. 137]; *být za devíti/ devaterými/ devatero horami a řekami; za devatero horami a čtyřmécíma propastmi* (Напр. *Daleko-předaleko, za devatero horami a čtyřmécíma propastmi leží divukrásné jezero*) [11, с. 7]; *bejt v Tramtáři, bejt v Prčicích*. Ця структура може доповнюватись числівниковим факультативним елементом або ж вживанням числівників різних розрядів (кількісного *devět* і збірних *devaterý / devatero*). Завдяки вживанню наступних номінативів: кінець, край (*na konci / (až) na kraj světa*), моря, гори, долини, ріки, землі, світ (*být za devíti / devaterými / devatero horami a řekami; za devatero horami a čtyřmécíma propastmi*) фразеологізми означають не лише "дуже далеко", а й маніфестують нові відтінки значення: "найвіддаленіші краї", "де перебувають не з власного бажання", "туди важко дістатися", і "дуже важко звідти повернутися", адже моря, гори, ріки тощо створюють нам труднощі, ускладнюють шлях.

2) У наступній структурній моделі: "бути + не баченим (не чути)" поняття "далеко" чехи пов'язують із семами: "бути там, де очі не бачать", "де вухо не чує", тобто оцінка значення дається дуже суб'єктивно, враховуючи можливості кожного окремого індивідуума: *být / bejt z dohledu, být / bejt z doslechu*. Наявність допоміжного дієслова *бути* у формі *být* є свідченням вживання таких зворотів у літературній мові, форма *bejt* притаманна розмовно-побутовій чеській мові (т. зв. *obecné češtině*).

3) Досить активно в чеській мові функціонують фразеологізми, утворені за моделлю: “бути + не по дорозі (не при шляху)”, що виражають значення: “бути невідгодно далеко”, “не мати можливості туди діставатися”: *být / být z ruky* (Напр. *Pojďme radši do tý hospody tady na rohu, ta vinárna je dost z ruky*) [10, т. IV, с. 41]; *být z cesty* (Напр. *Rodiče odjeli na venkov, brácha je taky z cesty, tak se do toho můžete pustit u nás*) [10, т. III, с. 89].

4) Наступну модель “прикметник (невідомий, далекий тощо) + іменник (як правило, далечінь, даль, віддаленість тощо)” складають фразеологізми з семантикою: “віддалені широкі простори”, “далекі краї”, “незнані, невідомі місця”: *modravé dálky / modravá dál* (Напр. *Nastává léto, čas dovolených a modravé dálky lákají*) [10, т. II, с. 58–59]; *neznámé končiny* (Напр. *Odjel kam si do neznámých končin Asie na geologický výzkum*) [10, т. II, с. 137]. Варіантність зумовлена вживанням словосполучення в однині і множині (*modravá dál/modravé dálky*).

5) У чеській фразеології досить поширена модель: “бути + на якусь відстань + далеко (віддалено)”: *na honu vzdálený, na deset / sto / tisíc honů vzdálený¹; na míle/míli vzdálený / daleko* (Напр. *Z rozhledny bylo vidět na míli daleko*) [10, т. II, с. 173]. Багатогранно представлена варіантність ФО цієї моделі: лексична (*vzdálený / daleko, na deset / sto / tisíc*); морфологічна (*na míle / míli*). Форма *míle* властива знахідному відмінку множини, *míli* – знахідному відмінку однини (тип *růže*).

6) Структурно-семантична модель “мати + до чогось + далеко” виражає значення: “мати дещо не по дорозі”, “аби туди дістатися, потрібно докласти певних зусиль”: *mít někam daleko*.

7) Ідентичною за семантикою є модель, що будується на протиставленні до попередньої: “не мати + до чогось + близько”: *nemít někam blízko*.

Найпродуктивнішою моделлю серед чеських ФО на позначення поняття “близько” є наступна:

1) “Мати + дещо + поблизу (прийменник *u (při, za, na)*) + частина тіла людини (рука, лице, око, ніс, губа) або те, що безпосередньо пов’язано з людиною (крок тощо)”, що має значення: “дуже близько”, “зовсім поруч”, “недалеко”, “на невеликій відстані”, “по-сусідству до когось, чогось”: *mít to při ruce; mít to u nosu; mít to u huby; mít to za rohem*. Трапляються ФО цієї моделі, у яких дієслово *mati* замінюється ідеографічним синонімом: *na dosah ruky* (Напр. *Telefon mu leží na stole na dosah ruky*) [10, т. II, с. 72]; *pár kroků* (Напр. *Divadlo je pár kroků od muzea*) [10, т. II, с. 151]; *v těsném sledu*.

2) У наступній структурній моделі “бути + на слуху (на виду)” поняття “близько” асоціюється із відчуттями людини: “що чути”, “що видно”. Оцінка близькості дається в ракурсі: як далеко сягає людське око або ж на якій відстані людина може почути: *být / být v dohledu; být / být v doslechu; být / být na obzoru / vobzoru²; být viditelný*.

3) Структурно-семантична модель: “мати + до чогось + близько” має значення: “мати певне місце поруч, що не потребує проходження довгого шляху”, “не складає жодних труднощів туди дістатися”: *mít někam blízko*.

¹ hon – давня міра довжини, що дорівнює 125 крокам. [9, т. I, с. 216].

² Форма *vobzor* (нормативна – *obzor*) властива розмовно-побутовій чеській мові.

4) Ідентичною за семантикою є модель, що будується на протиставленні до попередньої: “не мати + до чогось + близько”: *nemít někam blízko*.

Окрім аспекту *відстань*, ми ще розглянемо аспект *повсюдність*, що репрезентований семою “скрізь”:

Найпродуктивнішою моделлю серед чеських ФО на позначення поняття “скрізь” є така:

1) “Прийменник *na* (*po*, *do*) + цілому (кожному, усьому) + світі (стороні, кінці, розі, кроці, кутку)”, що виражає значення “у багатьох різних місцях”: *po / na celém světě* (Напр. *Jeho díla jsou známá po celém světě*) [10, т. II, с. 329]; *na každém kroku* (Напр. *Na každém kroku je vidět, jak stoupá civilizační uroveň na venkově*) [10, т. II, с. 151]; *do všech koutů*; *na každém rohu*; *na všechny strany*.

2) Наступну структурно-семантичну модель “зблизька + здалеку” складають ФО з семантикою: “напрям розширення на велику відстань”, “прямування звідусіль”, “з різних місць у просторі”, “найрізноманітніші шляхи проходження деякого простору”: (*v*) *šít i (v) dál*, *daleko široko*, *zblízka i zdáli* (Напр. *Na slavnost se sjeli hosté zblízka i zdáli*) [10, т. II, с. 392]; *křížem krážem* (Напр. *Jako reprezentant projedl Evropu křížem krážem*) [10, т. II, с. 154].

Отже, як бачимо, розуміння простору є антропоцентричним, і це відображається в мовній картині світу, адже світ розглядається як відношення спостерігача і спостереженого. До того ж спостерігач є співтворцем ситуації. Його розуміння простору включає внутрішній простір тіла, простір природного досвіду і простір мисленнєвий. Просторові відношення тісно пов’язані з людським фактором. Насправді локативні поняття “далеко”, “близько”, “скрізь” належать до сфери сприйняття реальної дійсності окремою людиною. Наше сприйняття простору, оцінка просторових понять не обов’язково відповідає об’єктивному простору. Об’єктивний простір залишається незмінним в об’єктивній дійсності, у перцептуальному просторі він піддається змінам. Фразеологізми просторового значення відтворюють особливості взаємодії людини та простору.

Фразеологічний склад чеської мови дуже багатий та різноманітний. Він несе на собі відбиток національної культури та побуту, відображає народні традиції, звичаї, обряди. У чеських ФО на позначення просторових понять “далеко”, “близько”, “скрізь” національна своєрідність виражається спеціальним відбором лексичних компонентів, тобто вона лексично маркована: *bejt v Tramtárii*, *bejt v Prčicích*, *od Šumavu k Tatrám*.

Загальноновизнано, що фразеологічне значення більш емоційне, образне, виразне, ніж лексичне, бо фразеологізми допомагають висловити своє ставлення до того, що відбувається. “Своєрідність фразеологічного значення, – як зазначає М. Ф. Алефіренко у монографії “Теоретичні питання фразеології”, – виявляється у вторинному відтворенні мовної картини світу, збагаченому досвідом інтелектуально-емоційного освоєння носіями мови відповідного “шматочка дійсності” шляхом переосмислення вже існуючих у мові знаків” [1, с. 20]. Основну функцію ФО для мови науковці визначають по-різному. Так, учені Ужченко В. Д., Авксентьев Л. Г. стверджують: “Основна функція ФО – експресивно-оцінна: призначення ФО – не стільки називання якихось нових явищ, скільки образно-

емоційна оцінка всього, що оточує людину [7, с. 15]. Для фразеологічного значення “релевантним інгредієнтом служить конотація, під якою розуміють імпліцитно представлені в семантичній структурі фрази рефлексно-суб’єктивні елементи, що виражають відношення суб’єкта відображення до відображуваного фрагмента об’єктивної дійсності” [5, с. 11]. Експресивність – це “сама інтенсифікована ознака” як інгерентна риса ФО, що “активізує мислення людини, викликає напругу почуттів у слухача (читача)” [8, с. 12].

Баран Я. А. у монографії “Фразеологія у системі мови” стверджує, що значення фразеологізму містить два інгредієнти: предметно-логічний і експресивний [2].

Аналізуючи чеські ФО на позначення просторових відношень, ми дійшли висновку, що фразеологізми не просто позначають поняття, виражають загальне предметно-логічне значення, а й доповнюють його відповідною характеристикою предметів, процесів, явищ тощо, відображають відтінки значень, тобто ФО не є окрасою мови, а виконують певну номінативну функцію. Ця функція для ФО на позначення простору є основною.

Дуже цікавою є думка ученого Теплякова І. М., який у статті “Типи смислової структури кількісних фразеологізмів та їх знакова функція у чеській мові” ділить ФО за структурно-семантичними особливостями на інтенсифікуючі та конкретизуючі, визначаючи міру речовинного та експресивного у семантиці ФО [6, с. 47].

Серед чеських фразеологізмів на позначення локативних понять “далеко”, “близько”, “скрізь” переважають конкретизуючі (денотативно-сигніфікативні), які уточнюють наші знання про простір, несуть додаткову інформацію. Однак можна виділити також інтенсифікуючі (сигніфікативно-денотативні), що мають виразне експресивне значення: позитивне і негативне. Зокрема, тільки негативну конотацію мають фразеологізми: *bejt v Tramtáři, bejt v Prčicích*¹.

Позитивну оцінку, здебільшого, несуть фразеологізми із семантикою “близько”: *mít to při ruce; mít to u nosu; mít to u huby; na dosah ruky* (Напр. – *Sopak vy, vy máte stanici tramvaje na dosah ruky*) [10, т. II, с. 72], адже вони асоціюються зі зручностями, вигодами для людини.

Отже, як бачимо, фразеологізми різняться відтінками значень, що свідчить про участь ФО у членуванні реалій оточуючого нас світу, про виконання ними певної номінативної функції.

Фразеологічній системі чеської мови притаманне велике структурне розмаїття одиниць на позначення просторових понять “далеко”, “близько”, “скрізь”; широка амплітуда їхнього варіювання та багатство семантики.

У подальшому ми спробуємо проаналізувати вираження інших просторових відношень у чеській фразеології, адже подана тема залучає значну частину фразеологічного матеріалу, який потребує детального вивчення.

¹ Нові семи кваліфікаційно-оцінкого характеру утворюються завдяки вживанню вигаданих особових номінативів *Tramtárie, Prčice*, що в розмовно-побутовій чеській мові (obecné češtině) мають негативне забарвлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Алефіренко М. Ф.* Теоретичні питання фразеології / М. Ф. Алефіренко. – Харків : Вища школа, 1987. – 135 с.
2. *Баран Я. А.* Фразеологія у системі мови : монографія / Я. А. Баран. – Івано-Франківськ : Лілея НВ, 1997. – 176 с.
3. *Бардонов С. М.* Про множинність форм простору і часу / С. М. Бардонов // Філософська і соціологічна думка. – 1990. – № 4. – С. 90–94.
4. *Мостепаненко А. М.* Проблема универсальности основных свойств пространства и времени / А. М. Мостепаненко. – Л. : Наука, 1969. – 229 с.
5. *Ризель Э. Г.* К вопросу о коннотации / Э. Г. Ризель // Сб. науч. тр. Моск. гос. пед. ин-та иностр. яз. им. И. Тореза. – М., 1978. – Вып. 125. – С. 9–18.
6. *Тепляков І. М.* Типи смислової структури кількісних фразеологізмів та їх знакова функція у чеській мові / І. М. Тепляков // Проблеми слов'янознавства. – 1988. – № 37. – С. 41–47.
7. *Ужченко В. Д.* Українська фразеологія / В. Д. Ужченко, Л. Г. Авксентьев. – Харків : Основа, 1990. – 167 с.
8. *Чабаненко В. А.* Теоретичні засади дослідження експресивних засобів української мови / В. А. Чабаненко // Мовознавство. – 1984. – № 2. – С. 11–18.
9. Чешско-русский словарь. В двух томах. – Москва : Русский язык ; Прага : Государственное педагогическое издательство, 1976. – Т. I–II.
10. *Čermák F. a kol.* Slovník české frazeologie a idiomatiky / F. Čermák a kol. — Praha : Academia, 1983–1994. – D. I–IV.
11. *Plachetka J.* O medvídkovi, který se ztratil a zase se našel / Jiří Plachetka. – Praha : Lidové nakladatelství, 1965.

Стаття надійшла до редколегії 27.10.2011

Прийнята до друку 30.11.2011

**THE STRUCTURE AND SEMANTIC CHARACTERISTICS OF
CZECH PHRASEOLOGICAL UNITS,
WHICH DENOTE SPATIAL DIMENSIONS****Lyudmyla KOBYLETSKA**

*The Ivan Franko National University of Lviv,
The Department of Slavic philology,
Universitetska Str., 1, Lviv, Ukraine, 79000,
e-mail: lyda_pol@ukr.net*

The article dwells upon the structure and semantic peculiarities of Czech phraseological units, which denote spatial concepts “far from”, “near”, “everywhere”.

Key words: phraseological unit, the structure and semantic model, space, concept, meaning, “far from”, “near”, “everywhere”.

**СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА
ЧЕШСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ, ОБОЗНАЧАЮЩИХ
ПРОСТРАНСТВЕННЫЕ ОТНОШЕНИЯ****Людмила КОБИЛЕЦКАЯ**

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
кафедра славянской филологии,
ул. Университетская, 1, Львов, Украина, 79000,
e-mail: lyda_pol@ukr.net*

В статье описаны структурно-семантические особенности чешских фразеологизмов, обозначающих пространственные понятия “далеко”, “близко”, “везде”.

Ключевые слова: фразеологическая единица, структурно-семантическая модель, пространство, понятие, значение, “далеко”, “близко”, “везде”.